

Aysel Qəribli
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aysel-qerib@hotmail.com

Əlimərdan bəy Topçubaşovun “ana dili” anlayışı

Açar sözlər: ana dili, tatar dili, anlayış, publisistika

Ключевые слова: родной язык, татарский язык, понятие, публицистика

Key words: mother tongue, the Tatar language, the Turkish language, concept, publicism.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanca, ümumən türk dünyasında ideoloji intibah dövrüdür: bir tərəfdən, türk xalqlarının milli müstəqillik uğrunda mübarizəsi güclənirsə, digər tərəfdən, inteqrasiya idealları geniş vüsət alır.

Bu, özünü “ana dili”nə, eləcə də onun necə adlandırılmasına münasibətdə də göstərir. Ümumi mənzərə belədir ki, “Azərbaycan dili” mənasında “türk dili (türkcə)”, “tatar dili”, “müsəlmanca”, “Azərbaycan türkcəsi” ilə yanaşı arasına “Azərbaycan dili” linqvonimi də işlənməyə başlayır.

Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Ağa Şahtaxtı, Cəlil Məmmədquluzadə, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir Hacıbəyli ... kimi Azərbaycan ziyalıları Azərbaycan dilinin inkişafında son dərəcə böyük rol oynamaqla yanaşı, “Azərbaycan dili” anlayışının formalaşmasında da öz elmi, elmi-kütləvi mülahizələri ilə əhəmiyyətli xidmətlər göstərmişlər. (bu barədə geniş məlumat üçün baxın: 2, s. 58-98).

Həmin ziyalılar sırasında Azərbaycanın görkəmli siyasi xadimi, Əlimərdan bəy Topçubaşovun da özünəməxsus yeri vardır.

Əlimərdan bəy Topçubaşov (1863-1934) XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Rusiya türk-müsəlmanlarının, eləcə də Azərbaycan xalqının istiqlalı uğrunda mübarizə aparmış görkəmli ictimai xadim, müstəqil Azərbaycan dövlətinin (1918-1920) Paris sülh Konfransında səlahiyyətli nümayəndəsi olmuş, ömrünün sonuna qədər öz əqidəsinə sadıq qalmışdır. Peşəkar hüquqşünas kimi həm bu sahədə, həm də rusdilli Azərbaycan publisistikasının inkişafında tarixi xidmətləri vardır.

Ə. Topçubaşov (1897-1917-ci illər) “Kaspi” qəzetinin yaradıcılarından və redaktorlarından biri olmuşdur. Bu illər ərzində görkəmli siyasi xadimin çoxlu sayda elmi əhəmiyyətli məqalələri dərc edilmişdir. Çoxsaylı məqalələr içərisində Ə. Topçubaşovun “ana dili” anlayışı barədəki məqalələri böyük maraq kəsb edir.

Ə. Topçubaşovun “ana dili” anlayışı barədəki təsəvvürü ilk dəfə “Bakıda tatar dilində qəzet” məqaləsində (Kaspiy, 23 yanvar 1905-ci il) rastlaşırıq. Müəllif yazır:

“Şəhərimiz yeni mətbu orqanla zənginləşir: indiyə qədər Tiflisdə tatar dilində nəşr olunan “Şərqi-rus” Bakıya köçür” (1, s. 90).

Və həmin “tatar dili” anlayışının hansı dili ifadə etdiyini, onun coğrafiyasını müəyyənləşdirmək üçün təfsilatı ilə məlumat verilir:

“Bizim müsəlmanların mədəni geriliyinə baxmayaraq, əslində, fikrimizi daha dəqiq etsək, məhz həmin gerilik səbəbindən onlardan ötrü öz dillərində qəzet nəşrinin vacibliyi və zəruriliyi çoxdan hiss olunurdu... Qafqaz müsəlmanları mədəni inkişaf baxımından özlərini xeyli qabaqlamış xalqlarla qonşuluqda yaşayırlar. Təbii ki, müasir mərhələdə bizim müsəlmanlar da daxili və xarici əlaqələr nəticəsində həyatın yeni axın və təmayüllərinin səmərəli təsirinə məruz qalırlar. Bu səbəbdən müsəlmanlar, ilk növbədə isə onların ictimai şüura malik hissəsi indiyə qədər anadilli mətbu orqanın mövcud olmaması səbəbindən xalq kütlələrinin tərəqqisinə ciddi maneə yarandığını başa düşməmiş deyildilər... Yerli dildə mətbuat ərsəyə gəlməyə qədər...” (1, s. 90).

Göründüyü kimi, burada söhbət “bizim müsəlmanlar”ın, yəni “Qafqaz müsəlmanları”nın “ana dili”ndən – “yerli dil”dən gedir ki, bu dili Ə. Topçubaşov “tatar dili” adlandırır:

“İnanıram ki, bizim günlərdə də savadlı müsəlmanların çoxu 1875-1877-ci illərdə “Kaspi” əməkdaşı Həsən bəy Məlikovun Bakıda nəşr etdiyi “Əkinçi” qəzetini yaxşı xatırlayır... Zənnimcə, onlar... anadilli mətbu nəşrin canlı, həqiqi sözlərinin müsəlman kütləsinə necə ayıldıcı, oyadıcı təsir göstərdiyini göz önünə gətirə bilərlər. Tiflisdə bir-birinin ardınca meydana çıxan digər tatar qəzetlərinin – “Ziya” və “Kəşkül”ün ictimai fikrə, təəssüf ki, çox da güclü sayılmayacaq təsiri də yaddaşlardan silinməyib” (1, s. 91).

Ə. Topçubaşova həmin məqalədə “bizim müsəlmanlar” anlayışını dar mənada – “Qafqaz müsəlmanları” mənasında işlətdiyi kimi, geniş mənada – “Rusiya müsəlmanları” mənasında da işlədir:

“Bağçasaray şəhərində “Tərcüman” qəzetinin nəşrə başlaması isə bizim müsəlmanların həyatını xüsusən parlaq nura bənzər işığa qər qəttdi.

İyirmi ildən artıq müddətdə Rusiyanın 30 milyonluq müsəlman əhalisinin tatarca yeganə mətbu orqanı kimi qəzetin üzərinə mühüm və şərəfli rol düşmüşdü” (1,s.92).

Burada isə “tatar dili” dedikdə müəllif ümumən “türkcə”ni nəzərdə tutur. Və yazır:

“... Müxtəlif bölgələrdə yaşayan, vahid türk-tatar köklərinə malik qohum xalqların maraq və mənafeyini qorumaq kimi mürəkkəb vəzifə yalnız bir mətbu orqanın öhdəsindən gələ biləcəyi iş deyildir” (1,s. 92).

Göründüyü kimi, burada Rusiya müsəlmanları “vahid türk-tatar kökləri”nin mövcudluğu ilə yanaşı, müxtəlif “qohum xalqlar” kimi səciyyələndirilir. Lakin türk-tatar mənşəli xalqların ümumi ədəbi dili-qəzet dili “tatar dili” adlandırılır:

“İnanırıq ki, müsəlmanlar... tatar dilində qəzetin mövqelərini möhkəmləndirməsinə, müsəlman cəmiyyəti qarşısındakı vəzifəsini yerinə yetirməsinə imkan yaradacaqlar” (1,s.94).

Məlum olduğu kimi, XIX əsrə qədər türk xalqları, eləcə də Azərbaycan türkləri özlərini “tatar” adlandırmamış, dillərinə də “tatar dili” deməmişlər. Mirzə Kazım bəyin məşhur “Qrammatikası”nın adı ona görə “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” idi ki, görkəmli dilçi-şərqşünas düzgün olan “türk” ilə yanaşı, Rusiya imperiyasında rəsmi qəbul edilmiş “tatar” etnonim-linqvonimindən də istifadə etməyə məcbur olmuşdu. Və bu məcburiyyəti “Qrammatika”nın mətnində “türk” sözüünə xüsusi üstünlük verilməsi də göstərir (məsələn, baxın: 3,s. 185, 187, 194, 196, 199 və s.). Ümumiyyətlə, XIX əsrin ikinci yarısında belə bir “ənənə” formalaşır ki, anadilli ədəbiyyatda, bir qayda olaraq, “türk dili”nə, rusdilli ədəbiyyatda isə “tatar dili”nə üstünlük verilir.

Maraqlıdır ki, Ə.Topçubaşov “Şərqi-rus”u “tatar dilində qəzet” adlandırdığı halda, həmin qəzetin baş redaktoru Məhəmməd ağa Şahtaxtlı nəşr etdiyi qəzetin dilini “türk dili” hesab edir. Və yazır:

“Son vaxtlar Zaqafqaziya müsəlmanlarına onların dinlərinə görə yox, xalqlarına görə ad verməyə çalışaraq, Zaqafqaziya islam əhlini Qafqazda rus dilində tatar adlandırmağa başlamışdılar. Amma bu yeniliyi heç cür uğurlu hesab etmək olmaz.

Zaqafqaziya məhəmmədilərinin danışdığı dil tatar dili deyil, türk dilidir ki, o da öz növbəsində əsas dialektlərə ayrılır: osmanlı, səlcuq və azərbaycanlı türkcələri” (5,s. 28).

Əlbəttə, bugünkü türkoloji baxışlar, eləcə də terminologiya səviyyəsində bu mülahizələrlə mübahisə etmək olar, ancaq o dövr üçün,

doğrudan da, kifayət qədər yeni, əsaslandırılmış qənaətlərdir ki, M. Şah-taxtlının peşəkar dilçi təfəkküründən irəli gəlir.

Ə.Topçubaşovun “Müsəlmanlar azadlıq hərəkatında” məqaləsində (Kaspiy, 9 oktyabr 1905-ci il) Rusiya müsəlmanlarının məruz qaldıqları təcavüzün miqyasını (və müsəlmanların buna reaksiyasını) dəqiq ümumiləşdirir:

“Sistemli şəkildə həyata keçirilən ruslaşdırma siyasəti nəticəsində onlar daha çox içlərinə çəkilib, hökumətin özbaşınalığına, bütöv xalqların ləyaqətini alçaltmasına səssiz-səmirsiz etiraz kimi müəyyən qədər birləşməyə və köhnə adət-ənənələrini hər vasitə ilə qorumağa çalışırlar” (1,s.95-96).

Göründüyü kimi, burada Rusiyanın türk-müsəlmanları, yaxud müsəlman-türkləri süni şəkildə müxtəlif xalqlara parçalayıb hökm sürmələrindən yox, əksinə, müxtəlif türk-müsəlman xalqlarını eyni bir xalq hesab edib “ruslaşdırmağa” çalışmasından və bu təzyiqa məruz qalan “bütöv xalqların... birləşməyə və köhnə adət-ənənələrini hər vasitə ilə qorumağa çalış”-malarından söhbət gedir. Ona görə də türklərin Rusiyada müxtəlif xalqlara zorla bölüşdürülməsi, süni xalqlar yaradılması barədə sonralar türko-logiyada meydana çıxmış təsəvvürlər özünü doğrultmur ki, bu, dil məsələsinə də aiddir.

Ə.Topçubaşovun “ana dili” anlayışı mahiyyətini daha təfəsilatı ilə başa düşmənin üçün onun “Azərbaycanın yolgöstərəni” məqaləsi ətraflı məlumat verir. Həsən bəy Zərdabinin nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzetinin (1875-1877) ilk nömrəsinin çıxmasının 50 illiyinə həsr olunmuş məqalədə deyilir ki, Rusiyada bütün müsəlmanlar “cinayətkar” hesab edilirdilər. Və “bu cinayət adı “panislamizm” və “pantürkizm” idi (1,s. 492)...

“Şərqi Zaqafqaziyanın müsəlman xalqının vəziyyəti xüsusilə dözülməz idi. Bu torpaqların sakinləri ölkələrini əsl adı ilə “Azərbaycan”, özlərini isə “türk-azəri”, yaxud “azərbaycanlı” adlandıra bilmirdilər. Açıq şəkildə türk əsilli xalq olduqlarını dilə gətirmələrinə imkan verilmirdi” (1,s. 493).

Məqalə müəllifinin fikrincə, “Əkinçi” belə bir dövrdə meydana çıxdı. Və həmin illərdə “ölkə daxilində, habelə onun hüdudlarından kənarda (əsasən İranda) məktəb və mədrəsələrdə təhsil alanlar üçün ərəb və fars sözlərinin bol-bol işlənmədiyi açıq ana dilində - türk-Azərbaycan dilində nəşr olunan qəzeti oxumaq müəyyən mənada hətta gözlənilməz təsir bağışlayırdı” (1,s. 504).

Ə.Topçubaşov göstərir ki, “Əkinçi”nin ərəb və fars sözlərindən mümkün qədər təmizlənmiş dili bir sıra “savadlı” adamları təmin etmirdi. “Həmin adamlar “Əkinçi”nin ərəb və fars sözlərindən mümkün qədər təmizlənmiş dili bir sıra “savadlı” adamları təmin etmirdi. “Həmin adamlar “Əkinçi”nin naşirini məsxərəyə qoyurdular, ərəb və fars dillərini bilmədiyindən “tərəkəmə ləhcəsində” yazdığını iddia edirdilər. Lakin müəyyən müddət sonra həmin “tənqidçilərin” özləri, xüsusən də onların övladları milli şüurun əsas qaynaqlarından, qida mənbələrindən biri kimi, ana dilinin dirçəldilməsində Həsən bəyin xidmətlərinin əhəmiyyətini başa düşüb, minnətdarlıq hissi ilə qeyd etməyə bilməzdilər” (1,s. 505).

Ə.Topçubaşov “ana dili” anlayışını həmişə “tatar dili” ilə ifadə etdiyi halda, Əli bəy Hüseynzadəyə 16 iyul 1904-cü il tarixli məktubunda onu “türk dili” adlandırır:

“Yeganə xahişim yalnız o ola bilərdi ki, hər gün Ələkbərlə (Ələkbər-Əlimərdan bəyin oğludur – A.Q.) bir-iki saat türk dili ilə məşğul olasan. İstərdim ki, ana dilini hər cəhətdən yaxşı öyrənsin” (1,s. 532).

Fikrimizcə, bu, təsadüfi deyildi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Ə. Hüseynzadə “türk dili” yerinə “tatar dili” işlənməsinin tamamilə ələhinə idi. Və bu barədə öz mövqeyini kifayət qədər kəskin bildirmişdi:

“Tatar” istilahı mübhəm, qeyri-müəyyən, qeyri-fənni olduğuna və ancaq avampəsəndənə və cahilanə bir surətdə istemal edilməkdə bulduğuna binaən türkoqlar (üləmayi-əhvalşünasani-ətran) fiyövmən bu istilahın ortadan götürülməsi tərəfdarıdır... Bəzi əski müvərrixin və müstəşriqin hər iki istilahı (türk və tatar ləfzlərini) həmməna və yekdigərinin tamamilə müradifi kimi tələqqi etmişlərdir ki, bunun külliyyəni yanlış olduğu aşkardır” (4,s. 47).

İş elə gətirmişdir ki, Ə.Topçubaşov, demək olar ki, bütün yazılarını rusca yazmış, mühacirət həyatının başladığı 20-ci illərdə, yəni türkcə yazmaq ehtiyacı meydana çıxanda çətinliklərlə üzləşmişdi. Bunu Parisdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə yazdığı 4/ 14/ 15 aprel 1924-cü il tarixli məktub da göstərir:

“... Məqalələrimin mütləq tərcümə olunmaq zərurəti məni həddən artıq kədərləndirir. Bu qüsurumdan (ana dilində yazma bilməmək nəzərdə tutulur – Tərc.) özüm də əzab çəkirim” (1,s. 560).

Göründüyü kimi, Əlimərdan bəy Topçubaşov rusdilli ənənəyə uyğun olaraq “ana dili”ni “tatar” dili adlandırsa da, bu anlayışın nədən ibarət olduğunu kifayət qədər dəqiq təsəvvür edir. Və “türk dili”, yaxud “türk-Azərbaycan dili” şəklindəki variantlara müraciət də həmin dəqiqləşdirmələrin təzahürüdür.

ƏDƏBİYYAT:

1. Topçubaşov Ə. ... Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq, Bakı, Azərbaycan, Tərcümə Mərkəzi, 2018, 688 səh. Tərtib, tərcümə, izah və şərhlərin müəllifi : Vilayət Quliyev.
2. Qəribli A. “Azərbaycan dili” anlayışının tarixi, Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 152 səh.
3. Kazımbəy M. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası, Bakı, Zərdabi LTD MMC, 2017, 1000 səh. Tərcümə, tədqiqi və şərh İdris Abbasovundur.
4. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb” nəş., 2007, 480 səh.
5. Şahtaxlı M. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Çaşıoğlu” nəş., 2006, 432 səh. Tərtib edən: İ.Həbibbəyli

Айсел Гарибли

**Понимание «родного языка» у Алимардана Тобчубашова
Резюме**

В статье даются представления о понимании «родного языка» видным общественно-политическим деятелем Алимардан беком Тобчубашовым (1863-1934). Обосновывается мысль о том, что в качестве названия «родного языка» он отдавал предпочтение традиционному в русском языке лингвониму «татарский язык», однако в дальнейшем он употреблял и выражение «тюркский-азербайджанский язык».

В целом опыт А.Тобчубашова позволяет сделать вывод о том, что, хотя в начале XX века контуры и содержание понятия «азербайджанский язык» и определились, в названиях был некоторый параллелизм («тюркский язык», «татарский язык», «тюркский-азербайджанский язык» и т.п.).

Aysel Garibli

**ALIMARDAN BEY TOPCHUBASHOV'S CONCEPT
“MOTHER TONGUE”
SUMMARY**

The article is dealt with an outstanding social-political figure Alimardan bey Topchubashov's concept “Mother Tongue”. It's noted that Topchubashov had preferred the lyngvonym “the Tatar language” as

the name of “Mother Tongue”, but later he had used the expression “the Turkish-Azerbaijan language”.

In general, Alimardan bey Topchubashov’s experience offers all the necessary opportunities to come to such decision that though the limits and content of the Azerbaijan language had been defined, there were parallelisms (“the Turkish language”, “the Tatar language”, “the Turkish-Azerbaijan language, etc.) in naming at the beginning of the 20th century.